

האם גר יכול לברך "שלא עשני גוי"?

ראשי פרקים

- א. פסק הרמ"ה: אין הגר מברך שלא עשני גוי
- ב. חובת השוואה בין גר לבין ישראל
- ג. "שלא עשני" - לאיזה זמן הכוונה?
 1. ראיות שאין הכוונה לתחילת הברייה
 2. הסברים שהכוונה היא למצב הנוכחי
 3. גר שנתגייר כקטן שגולד
- ד. כוונות בברכה שלא יתכן שיופקעו מהגר
- ה. האם נוסח הברכה סותר את הבחירה החופשית?
 - ו. מטבעות לשון אלטרנטיביות
 1. שהכניסני תחת כנפי השכינה
 2. שלא עשני גוי כגויי הארצות
 3. שעשני יהודי (ישראל)
 4. שלא עשני עכו"ם
 5. שלא שמתני גוי
 6. ברכה בלא שם ומלכות
 7. שתיקה
 - ז. מסקנה

העליה הגדולה, שזכינו בחסדי שמים לראותה בדורנו, העלתה בין השאר את השאלה האם גר יכול לברך בברכות השחר "שלא עשני גוי". שאלה זו רגישה שבעתיים אצל רבים שנתבקשו להתגייר "לחומרה", או מתוך ספק בלבד. רצונו של גר צדק הוא להשתוות לגמרי עם כל אחיו הישראלים מלידה. נאמר לו (עי"פ במדבר רבה יג, טז) שנשמתו עמדה כבר בסיני¹, וגם התורה מזהה לחלוטין - "כאשר תעשו כן יעשה. הקהל חוקה אחת לכם ולגר הגר חוקת עולם לדורותיכם ככם כגר יהיה לפני ה'. תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכם ולגר הגר אתכם" (במדבר טו, יד-טז). "ואל יאמר בן הנכר, הנלוה אל ה' לאמר, הבדל יבדילני ה' מעל עמו" (ישעיה נו, ג)

כל זה עומד, לכאורה, בסתירה לכל שינוי שנדרש מהגר לעשות בתפילה, לעומת מה שמתפללים כל ישראל; ועל כולם עולה נוסח הברכה "שלא עשני גוי".

א. פסק הרמ"ה: אין הגר מברך שלא עשני גוי

השאלה נידונה במפורש באבודרהם (מהדו' קרויזר עמ' מא):

נשאל הרמ"ה, אם יכול לברך גר שלא עשני גוי, ושבוי שלא עשני עבד. והשיב: כך ראינו שאין הברכה אלא על תחלת ברייתו של אדם, לפיכך אין הגר מברך שלא עשני גוי, אלא כל זמן שהורתו ולידתו בקדושה. אבל השבוי מברך שלא עשני עבד - שלא תקנו ברכה זו מפני העבדות עצמה, אלא מפני שאין העבד חייב במצוות ישראל, ואינו ראוי לבוא בקהל ופסול לכמה דברים.

דברי הרמ"ה מובאים להלכה בספר אורחות חיים (הל' מאה ברכות ס"ק ח), בית-יוסף, דרכי-משה הארוך, רמ"א, דרישה, לבוש, פרי חדש, פרי מגדים וערוך השלחן (או"ח סי' מו). כמה מהאחרונים הציגו נוסחאות חילופיות לברכת הגר, כגון: "שעשני גר" (רמ"א), "שהכניסני תחת כנפי השכינה" (שיירי כנה"ג), "שעשני ישראל" (לבוש). אך רובם ככולם מודים שאינו יכול לברך שלא עשני גוי. רק בבאר-היטב מובאת, בין שאר הדעות, דעת יד-אהרן (אלפנדרי) שגר יכול לברך שלא עשני גוי, אלא שמהתוספת "עין שם" משמע שבעל באר-היטב הסתייג מדעה זו. ואכן, במשנה-ברורה לא הביא כלל את דעת יד-אהרן.

1. אך עיין ברי' דוד אבודרהם, דפשיטא ליה דלא הוה התם. ויש ליישב ע"פ שבת קמו, ב: "אע"ג דאינהו לא הוו מזלייהו הוה."

אכן יש אחרונים הסוברים כדעת בעל דברי יד-אהרן להלכה, והם: מגן-אברהם, שיירי כנה"ג, הרש"ז בשו"ע שלו, היעב"ץ בסדור בית יעקב, כף החיים ועוד. כמו כן יש לשים אל לב, שהמחבר השמיט דין זה מהשו"ע, למרות שהביאו בבית-יוסף. להשמטות מעין אלו יכולים להיות ארבעה הסברים:²

1. מלתא דלא שכיחא.
2. ניתן ללמוד דין זה ממקום אחר בשו"ע.
3. הדין פשוט ומובן מאליו.
4. בשו"ע חזר בו המחבר ממה שהביא בב"י.

בנידון דין זה, מציאותם של גרים היא שכיחה; לא ניתן ללמוד דין זה ממקום אחר; ואם סלקא אדעתך שזהו דין פשוט, הרי הרמ"א ראה חובה להשלים בהגותו דין זה שהשמיט המחבר. ומהוספת הרמ"א "כן הדעת נוטה" (כמובא בס' ארחות-חיים) משמע שגם לרמ"א לא פשיטא ליה כלל, מה עוד שמצאנו חולקים בדבר.

לא נותרה איפוא אלא האפשרות הרביעית, שמא מרן חזר בו ממש"כ בב"י, כמו שרמז החיד"א בברכי-יוסף. ולנו נותר לברר מה גרם לו שיחזור בו מפסיקתו המפורשת בב"י, שגר אינו יכול לברך "שלא עשני גוי"; מה עוד שכך פסקו במפורש הרמ"א, אבודרהם וארחות-חיים (הראשונים היחידים שפסקו במפורש בנדון).

ב. חובת השוואה בין גר לבין ישראל

כנראה, דברי הרמב"ם באגרתו לר' עובדיה הגר נשמעו לפוסקים אלו כחולקים על פסק הרמ"א. וזה לשון הרמב"ם (ע"פ מהדורת הרב שילת עמ' רלג):

שאלה ראשונה: על עסקי הברכות והתפילות בינך לבין עצמך, או אם תתפלל בצבור? היש לך לומר "אלקינו ואלקי אבותינו" ו"אשר קידשנו במצוותיו", ו"אשר הבדילנו" ו"אשר בחר בנו" ו"שהנחלת את אבותינו" ו"שהוצאתנו מארץ מצרים" ו"שעשה נסים לאבותינו" וכל כיוצא בענינים אלו?

תשובה: יש לך לומר הכל כתקן, ואל תשנה דבר, אלא כמו שיתפלל ויברך כל אזרח מיישראל כך ראוי לך לברך ולהתפלל ... ועיקר הדבר, שאברהם אבינו הוא שלמד כל העם ... והכניס רבים תחת כנפי השכינה ... כשם שהחזיר אנשי דורו בפיו ובלמודו, כך החזיר על העתידין להתגייר בצואתו שצוה את בניו ואת בני ביתו. נמצא אברהם אבינו אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו, והם כל גר שיתגייר. לפיכך, יש לך לומר "אלוקינו ואלקי אבותינו", שאברהם הוא אביך ... אבל "שהוצאתנו ממצרים" או "שעשה נסים לאבותינו" - אם רצית לשנות ולומר "שהוצאת ישראל ממצרים" ו"שעשית נסים לישראל" - אמור; ואם לא שנית כלום - אין בכך הפסד, מאחר שנכנסת תחת כנפי השכינה ונלוית על ה', אין שם הפרש כלל ביננו ובינך לכל דבר. וודאי יש לך לברך "אשר בחר בנו" ו"אשר נתן לנו" ו"אשר הבדילנו" - שכבר בחר בך הקב"ה, והבדילך מן האומות, ונתן לך תורה; שהתורה לנו ולגרים נתנה, שנא': "הקהל חקה אחת לכם ולגר הגר, חקת עולם לדורותיכם ככם כגר יהיה לפני ה', תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכם ולגר הגר אתכם" ...

וכל מה שאמרנו לך בענין הברכות, שלא תשנה דבר - ראייה לזה ממסכת ביכורים. תמן תנינן: "הגר מביא ואינו קורא, שאינו יכול לומר 'אשר נשבע ה' לאבותנו לתת לנו'. כשהוא מתפלל בפני עצמו אומר: 'אלקי אבות ישראל' ...". - זה סתם משנה, והוא לר' מאיר, ואינה הלכה אלא כמו שנתפרש בירושלמי ... והוא הדין לשאר הברכות והתפילות שלא תשנה כלום.

נמצאנו למדים, שלרמב"ם יש אידיאל של "תורה אחת... לכם ולגר" ושיתפלל ויברך הגר את כל הברכות ככל אזרח ישראל. אפילו במקום שמבחינה סמנטית קשה לגר ליישב את הלשון עם המציאות, מתוך רגישות רבה מסתפק הרמב"ם בהמלצה בלבד - "אם רצית לשנות (פי': ולא תיפגע) ... אמור, ואם לא שנית כלום - אין בכך הפסד".

במהדורת הרב קאפח לפיהמ"ש לרמב"ם (ביכורים א, ד) מציין המהדיר, שבמהדורה קמא פסק הרמב"ם כמשנה המפורשת: "הגר ... אינו יכול לומר ... לאבותינו", שהרי כתב על כך: "כל זה ברור", ותו לא. רק במהדורה השנייה, למרות הדוחק, מביא הרמב"ם את הירושלמי שחולק על סתם משנה, ומתיר לגר לקרוא פרשת הביכורים ולהתפלל בנוסח אחריו.³ הרב קאפח מציע, שמא תיקן הרמב"ם את דבריו לאחר שנשאל ע"י ר' עובדיה הגר, והרגיש מעצם השאלה את מצוקותיהם של הגרים.

2. עיי' יד-מלאכי כללי השו"ע סעי' א; שדי-חמד, כללי הפוסקים ס"י ג, אות ה, בשם החיד"א ואחרים.

3. מחלוקת הראשונים מובאת במרכזי בפ"ק דמגילה ס"י תשפו, ובתוס' ב"ב פ"א, ד"ה והכתיב. עיי' בב"י או"ח ס"י נג וס"י קצט, דקיי"ל כרמב"ם.

רעיון דומה נמצא בספר החינוך (מצוה תלא): "שנצטוינו לאהוב הגרים, כלומר, שנזהר שלא לצער אותם בשום דבר ... שלא יאמר ... זכור מעשיך הראשונים ... שלא לצער **בשום ענין** ... ועונשו גדול מאד". התוספת "בשום ענין" רצונה לרמוז אולי לעניני תפילה וכדו'.

בדברי הרמב"ם הצורך להשוות גר לישראל עומד ביסוד מצוות הגר, אולם מדברי רב סעדיה גאון משמע שהשוואה זו היא מצות עשה לכשעצמה. וז"ל (עשה פב): "גירי צדק כאזרח", ומפרש הר"י פרלא: ענין המצוה: להשוותו לכל משפטיו ודיניו לישראל גמור ... דכתיב "כאזרח מכם יהיה ואהבת לו כמוך" (ויקרא יט, לד) ... הוא עשה כללית להשוותו לגר צדק לכל דבריו כאחד משאר אזרחי ישראל ... דאפילו המצוות והחוקים שהם זכר ליציאת מצרים שיהם הגר לאזרח, אע"פ שהוא לא יצא ממצרים. וכבר נכפלה מצוה זו (בפרשת בא) דכתיב: "תורה אחת יהיה לאזרח ולגר הגר בתוכם"⁴.

יתכן שבמקום שלפי הרמב"ם מומלץ לגר לשנות מהנוסח הנקוט בידי ישראלים ולומר "שהוצאת ישראל ממצרים", מחמיר הרס"ג, ויש לחייבו מדאורייתא לומר "שהוצאתנו ממצרים".

כשם שיתכן שהרמב"ם חזר בו בפירושו למשנה במהדורה השנייה ממש"כ במהדורה הראשונה, כמו"כ חזר בו רבי יוסף קארו בפסקיו בשו"ע ממש"כ בבית-יוסף. ואולי אף הרמ"ה לא כתב את פסקו - שיאמר הגר "שעשני גר" - בוודאות, שכן סיים "וכן הדעת נוטה".

מיהו, יש לכאורה לחלק בין ברכת שלא עשני גוי לבין הברכות והתפילות, שאליהן התייחס הרמב"ם. אלו כולן בלשון חיובית (אבותינו, קדשנו, הבדילנו, בחר בנו, הוצאתנו), וניתן לכלול בלשון זו גם את הגרים, כמקבלים וכמרויחים מחסדי ה' הללו שהתווספו לתולדותם המקורית. אך קשה יותר להכחיש עובדה המנוסחת בלשון שלילית. בשלמא יכול הגר לומר "שעשני ישראל" (כפי שנראה בהמשך), אך לומר "**שלא עשני גוי**" מיחזי כשיקרא!

כיון שהאמירה בלשון שלילית היא איפוא חידוש גדול יותר, לכאורה היה לו לרמב"ם להתייחס ללשון ברכה זו, יותר מאשר ללשון התפילות שהזכיר. ואם נתרץ שהרמב"ם התייחס רק למה שנשאל ע"י ר' עובדיה הגר, יש לנו לשאול: מדוע הוא, ר"ע הגר, לא שאל על ברכה זו?

ג. "שלא עשני" - לאיזה זמן הכוונה?

1. ראיות שאין הכוונה לתחילת הברייה

עלינו לברר איפוא מהי כוונת הברכה "שלא עשני" - האם הכוונה לתחילת ברייתו של האדם, ואם כן מיוחדת היא הברכה לישראלים מלידה; או שמא הברכה היא הודיה על המצב הנוכחי, ולפי"ז גם הגר יכול לאומרה.

אם הכוונה היא לתחילת הברייה, כמוש"כ הרמ"ה, אם כן גם אם יאמר "שעשני ישראל" הכוונה היא לתחילת הברייה, ומיחזי כשיקרא (וכך אמנם העלה הבי"ח). מאותו טעם הביא בצ"ח-אליעזר (ח"י סי' כה, פרק כו, ד"ה ובדבר) בשם ר"י פלאג'י בספרו יוסף-את-אחיו, שאשה שהפכה לאיש אינה יכולה) לברך "שלא עשני אשה", אלא "שהפכני לאיש". אבל ביאור זה קשה לנוכח דברי התוספתא (ברכות ו, כג - וכן בירושלמי פ"ט ה"א ובבבלי מנחות מג, ב בשינויים):

ר' יהודה אומר: שלש ברכות צריך לברך בכל יום: ברוך שלא עשני גוי, ברוך שלא עשני אשה, **ברוך שלא עשני בור**. גוי - שנאמר (ישעי' מ) "כל הגויים כאין נגדו"; אשה - אין אשה חייבת במצוות; בור - שאין בור ירא חטא, ולא עם הארץ חסיד.

בור הוא איפוא עם הארץ - והרי מציאות זו תלויה בבחירתו של האדם, ואינה גזירה מתחילת ברייתו? הרי שלשון עשייה שייכת גם לגבי אירועים שקורים לאדם בהמשך חייו; וה"ה ללשון "**לא עשני**", בשלילה.⁵

אמנם בבבלי (מנחות מג, ב) הובא שרב אחא בר יעקב הורה לבנו שלא לברך ברכה זו, אך לא היה זה משום שלא שייך לומר "שלא עשני" על דבר שאינו שייך בתחילת ברייתו של אדם, אלא משום "כולי האי נמי!!", ואת תמיהתו זו פירשו בכמה אופנים:

א. אינו ראוי שישבח את עצמו שאינו בור (פי' א ברש"י).

ב. הברכות הן על הנאת חיוב המצוות, והרי בור חייב במצוות, רק אינו מקיימם (ל"א ברש"י).

ג. בור אינו מצוי, כיון שהכוונה היא לכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ (תוס' מנחות מד, א ד"ה זיל).

4. אלא שבפ"ר בא, הפסוק מחייב את הגר בכל המצוות, ופה המצווה מחייבת את הישראלי להשוות את הגר לכל דבר.

5. דוחק הוא לפרש שבור בעצם ממשיך לחיות את חייו באותה רמה שבה נולד, שכל תינוק הרי הוא בור, שלא קרא ולא שנה. זהו פירוש דחוק, מה עוד שפירוש זה מכניס אותנו לשאלה מהו מעמדו של התינוק מיסודו.

מדברי המאירי (ברכות ס, ב) משמע שרבים נהגו לברך ארבע ברכות, כולל ברכה זו, שלא עשני בור. ועוד, אם אכן "שלא עשני" הכוונה לתחילת הברייה, ובברכת "שלא עשני אשה", ו"שלא עשני עבד" הברכה היא שנבראתי מחוייב במצוות, אם כן גם ברכות אלו לא היה ראוי לגר לברכן, והא קיי"ל שגר מברך שתי ברכות אלו (משנ"ב מו, יח).⁶

2. הסברים שהכוונה היא למצב הנוכחי

ואכן אנו מוצאים שהברכות "שלא עשני" מכוונות למצב הנוכחי של המברך. וכן כתב מגן-אברהם (מו, י):

ולפי מ"ש המקובלים - שהברכות הללו מברכין על יציאת נשמתו בלילה, שלא נדבק בה נשמת עכו"ם או עבד - א"כ גם גר יכול לברך כן [שלא עשני גוי].
לפירוש זה יש שורש בראשונים - בשו"ת הרשב"א ח"א סי' קצא (הובא במג"א ד, א):
ואם תשאל, מאי שנא תפלת השחר מתפלת מנחה וערבית [דמצריך נטילת ידיים עם כלי? י"ל, שבשחר אנו נעשים כבריה חדשה, דכתיב: "חדשים לבקרים רבה אמונתך" (איכה ג), וכמו שבא להם ז"ל במדרש.⁷ וצריכין אנו להודות לו יתב' על שבראנו לכבודו לשרתו ולברך בשמו. ועל דבר זה תקנו בשחר כל אותן הברכות שאנו מברכין כל בקר ובקר.
אמנם ביסודה חלה תשובה זו של הרשב"א על ברכת נטילת ידיים, אבל מזה שכתב "כל אותן הברכות" משמע שכלל גם אותן ג' ברכות שנוסחן הוא "שלא עשני".

הד לאותו פירוש, שמדובר על הנשמה המתחדשת בכל יום, אנו שומעים מבעל בן-איש-חי בשו"ת תורה-לשמה (סי' תקיז). את שאלתו, מדוע מברכים ברכות אלו בכל יום, והרי הכוונה היא להודות לקב"ה על חיובנו במצוות, וא"כ סגי שנודה על כך ביום הכנסנו למצוות, ותו לא, הוא מתרץ:
נמצא אחר השינה בלילה, כאשר יעיר בבקר, אפשר שיהיה באדם התחלפות בנפשו, הן לטוב הן להיפך. ועל כן הגם כי ג' הברכות הנז' עיקרם נתקנו להודות לה' על חיוב התרי"ג מצוות, שאינם נמצאים בשלושה אלה, הנה נתקן ג"כ לאומרם בכל יום כאשר יעור בבקר, מפני שלפעמים גם אחר השינה של הלילה אפשר שיבא לידי התחלפות בנפשו בשלושה אלה. כי האדם, כאשר יעיר בבוקר, הוא כאלו נולד מחדש בעולם, לכך נתקנו ג' ברכות אלו בכל יום.⁸

אם כל אדם יכול לברך בכל יום תמיד ברכות אלו, משום ברייתו מחדש בכל בוקר, קל וחומר שיכול לברכן גר, שלא רק נברא בכל בוקר מחדש, אלא בהתגייירו הרי הוא כקטן שנולד.

3. גר שנתגיייר כקטן שנולד

דיונו עד כה היה לפי הפירוש שניתן לתת למלה 'עשייה', שהכוונה היא למצב הנוכחי. אולם הט"ז מבאר שלשון זו יפה לברכת "שלא עשני גוי" גם אם הכוונה היא לתחילת הברייה, שכן "גר שנתגיייר כקטן שנולד דמיי" (יבמות כב, א). "לכי מגייר גופא אחרינא הוא", כותב הט"ז, "ממילא הוה שפיר עכשו עשייה חדשה, כאלו בראו הוא יתב' עכשו מחדש".

ליסוד זה, שגר שנתגיייר כקטן שנולד, יש כמה ביסוסים. כבר ראינו שלפי המדרש (במ"ר יג, טז) "הגרים שעתידיים להתגיייר היו במעמד הר סיני". הרב ראובן מרגליות (מקור-חסד על ס' חסידים סי' תרצ) דייק כך מלשון חז"ל "גר שנתגיייר", ולא "נכרי שהתגיייר" - משנתגיייר אגלאי מלתא למפרע שהוא מנשמות הגרים. ע"ע בזוהר (פ' שלח, קסח ע"א) שמפרט איך מחליפים נשמות הגויים בנשמה חדשה כשמתגייירים.

כמו כן יש ליסוד זה כמה השלכות הלכתיות למעשה, למשל: גוי שקילל את שם ה' ונתגיייר פטור ממיתה (סנהדרין עא, א); שני אחים שנתגייירו מעידים זה לזה, כי אינם נחשבים לאחים כלל (יבמות כב, א); כמו כן הם מותרים מדין תורה לישא אמם ואחיותם שנתגייירו, ורק חכמים אסרו זאת, שלא יאמרו באנו מקדושה חמורה לקדושה קלה, אולם אף מדרבנן גר מותר בעריות משאר אביו (רמב"ם ה' איסורי ביאה יד, ג); גר אינו יורש את אביו מדין תורה (קדושין יז, ב); ואינו מתאבל על אביו, אף שהתגיייר עמו (רמב"ם, ה' אבל ב, ג).

6. אמנם בערוך-השלח הביא בשם הב"ח, ד"א שגר לא יברך גם ב' הברכות הללו, אך בוודאי זוהי ט"ס, שהרי הב"ח פוסק במפורש שגר מברך ב' הברכות.

7. אולי הכוונה לזוהר ויקהל (ריג ע"ב), שדורשים על הפסוק "חדשים לבקרים רבה אמונתך", שכל בקר כל אחד נולד עם נשמה חדשה.

8. עיי מחצית-השקל עא, א, דלפ"ז עיקר ג' הברכות הם בבקר דוקא. בשו"ת רב-פעלים ח"א יו"ד סי' נד דן אם אונן, שפטור מברכות השחר, יכול או חייב לברך את ג' הברכות לאחר הקבורה.

הלכות מעשיות אלו, המתירות לו חיובי מיתה ועריות, מוכיחות שאכן בהתגייירו ניצבת לפנינו נפש שנעשתה מחדש, ושפיר יש לחיבו, או לאפשר לו, להודות "שלא עשני גוי", גם אם המשמעות היא עשייה מתחילת הברייה.

ד. כוונות בברכה שלא יתכן שיופקעו מהגר

גם פירושים אחרים וכוונות נוספות שהוכנסו בברכות אלו מצביעים על יכולתו של הגר לאומרן ללא כל פקפוק. לפי התוספתא הנ"ל, בברכה "שלא עשני גוי" מתכוונים אנו להוציאנו מכלל "כל הגוים כאין נגדו" (ישעי' מ). הר"ש קלוגר (האלף לך שלמה או"ח סי' לד) כתב שבברכה זו מודה היהודי לקב"ה על עדיפותו של ישראל על גוי. הרי אם לא יברך הגר ברכה זו, לא רק שאיננו משוים אותו עם ישראל (כנדרש מאיתנו, ולפי הנ"ל אליבא דהרס"ג זוהי מצות עשה), אלא שאנו משוים אותו עם הגויים (ועל כך הרי אנו מוזהרים לכל הדעות - באונאת הגר).

העלבון שבהשוואה עלול להיות גדול עוד יותר לפי תיאור אמירת הברכה בדברי ר' אברהם בן הרמב"ם (עמ' נב בדפוס לפסיא, ד"ה ונראה) -

ואמר לי מי שראה נוסחא ישנה מהתלמוד, והיה כתוב בה: כד חזי אינש גוי, מברך. וכן בעבד ואשה. נראה שזו הנסחא מדוייקת שהקש יאמת אותה, וכן נמצא בסדור לרבנו עמרם בן ששנא ז"ל.⁹

אם יהיה הגר מנוע מלברך ברכה זו בראותו גוי, הרי שאנו משוים אותו לא לגוי סתם, אלא לגוי מסויים זה שלפניו, וכדי בזיון וקצף.

כבר ראינו, שעיקר ההודייה לקב"ה בג' ברכות אלו היא שעשנו מחוייבי מצוות, ולא כמו גוי, עבד ואשה. מטעם זה למד מהר"ח אור זרוע (סי' קא ד"ה על הברכות) נפ"מ למעשה, שאין לברך ברכות אלו אלא ביום, "כשיגיע זמן תפילין וציצית ושאר מצוות." ומהאי טעמא פסק הפמ"ג על אתר, דממזר וסומא מברכים ג' הברכות, כיון שהם חייבים במצוות. וי"א, דמהאי טעמא אם ברך בתחלה שלא עשני אשה, אינו יכול עוד לחזור ולברך שלא עשני גוי ועבד, דבכלל מאתיים מנה (הב"ח). א"כ, הרי הגר שחייב בכל המצוות שבתורה, חייב גם הוא להודות על מצוותיו כישראל גמור.

לפי המהרש"א (מנחות מג,ב) האיש מברך על יתרונו בשכר המצוות, דגדול המצווה ועושה משאינו מצווה ועושה. אם לחיוב במצוות יש לגרים רגישות מיוחדת, הרי שביחס לשכר מצוות דומה שיש להם יתר רגישות, שהרי זוהי טענתם (ישעי' נו,ג) "הבדל יבדילני הי מעל עמו", ופירש רש"י: "למה אתגיייר, הלא הקב"ה יבדילני מעל עמו כשישלים שכרם?" ובוודאי שחיובו להודות לקב"ה לפחות זהה לזה של ישראל.

מדברי רש"י במנחות עולה שההודייה היא על היותו של האדם חופשי ובן-חורין. את שאלת בנו של רב אחא בר יעקב את אביו, מדוע צריך אדם להודות על שאיננו עבד, הרי הודייה זו כלולה ב"שלא עשני אשה", פירש רש"י: "אשה נמי שפחה לבעלה, כעבד לרבו". לפי פירוש זה יש משמעות לנוסח "שלא עשני עובד כוכבים" גם בימינו - שלא עשני משועבד לאלילים. אם זוהי כוונתה של הברכה, הרי שגם לגר יש על מה להודות - על היותו בן-חורין ופנוי לעבודת הבורא בכל לבו.¹⁰

נמצא שכל הפירושים והטעמים מאפשרים, ואף מחייבים את אמירת הברכה ע"י גר. ואין הכוונה בברכה לעשייתו של הגר מתחילת ברייתו, אלא הודייה על מצבו הנוכחי, כל פירוש לפי כוונתו.

ה. האם נוסח הברכה סותר את הבחירה החופשית?

ראייה שלשון עשייה שייכת גם לתיאור המצב הנוכחי הביא בדרכי-משה (ס"ק ג): "ונראה, דגר יכל לברך שעשני גר, דזה נמי מקרי עשייה, כמו שנאמר (בראשית יב,ה) 'ואת הנפש אשר עשו בחרן'." אך הב"ח חולק, ולדעתו כניסת הגר לדת ישראל נעשתה ע"י בחירתו, ולא עשאו הוא יתברך מתחילת בריאתו שיקבל דת ישראל. על כן, לדעת הב"ח, אין לגר לברך כלל.

ליישב קושיה זו כתב ה"ז, שכיון שגר שנתגיייר כקטן הנוולד דמי, לכן כאילו נעשה מחדש ממש. אך - וכך הקשה בעל יד-אחרון - עדיין קשה, הרי לא בעשיית ה' תלוי הדבר, אלא בבחירתו החופשית של הגר.

נראה שהרמ"א למד מהפסוק "את הנפש אשר עשו [אברהם ושרה] בחרן", ששייך לשון עשייה ע"י גורם חיצוני בגרות (בפסוק: אברהם ושרה), אע"פ שהגרות נעשית מבחירתו החופשית של הגר. אמנם לגרות מגיע אדם מרצונו, אבל את פעולת הגיור - המעבר ממצב של גוי למצב של ישראל - עושה גורם חיצוני, המכוון, כמובן, ע"י הקב"ה. לזה כנראה התכוון החיד"א בברכי-יוסף, בכותבו:

9. אינו בסדור רב עמרם שלפנינו, אך מובא בסדור רע"ג שהוציא רא"ל פרומקין מכת"י בריטיש מוזיאון.
10. ע"י במאמרי בכתב העת מאהלי תורה, תשרי תשמ"ג עמ' 13, שהרחבתי בנקודה זאת בקשר לברכת שלא עשני אשה.

ואפשר לומר, דדעת מור"ם [הרמ"א], דאף שתלוי בבחירתו ולגרמיה הוא דעבד ... מ"מ מודעת זאת דאלמלא הקב"ה עוזרו לא מצי להוציא מחשבתו לפועל. וכלפי כי הוא הנותן לו כח לעשות חיל, שפיר מצי לברך שעשני ישראל.

וראייה לכך לשון הברכה שהבאנו לעיל "שלא עשני בור". והרי בורות או למדנות אינם בידי שמים, והם נושא לבחירתו החופשית של האדם, ואעפ"כ ניתן לברך "שלא עשני", כיון שלמרות הבחירה החופשית הכל זקוקים לסיעתא דשמיא.

1. מטבעות לשון אלטרנטיביות

1. שהכניסני תחת כנפי השכינה

הרב חיים בנבנשתי, בעל שיירי כנה"ג (על הב"י סעי' ה), הציע מטבע חדשה לברכת גרים: "שהכניסני תחת כנפי השכינה"¹¹.

2. שלא עשני גוי כגויי הארצות

נוסח אחר בברכה הביא בשדי-חמד (אספת דינים מערי' חירופין ס"ס עה) בשם שו"ת זכר יהוסף (סי' יג). הוא הקשה על הנוסח "שלא עשני גוי", דגם ישראל קרויין גוי.¹² ע"כ הוא נהג לברך "שלא עשנו כגויי הארצות", וכן נהג בעל שד"ח.

אולם הצעה זו קשה: ראשית, גם בנוסח "שלא עשני גוי" ניתן להעמיס אותה כוונה - שלא עשני כגוי מגויי הארצות. שנית, לא שמענו מעולם שבמקום שלכולי עלמא אומרים נוסח זה - בתפילת עלינו לשבח - נמנע מגרים לומר נוסח זה.

3. שעשני יהודי (ישראל)

לשון הרמ"א בנידון דידן נראית כסותרת את עצמה. על מש"כ המחבר בשו"ע "צריך לברך בכל יום שלא עשני גוי, שלא עשני עבד, שלא עשני אשה" הוסיף ברמ"א בהגה: "ואפילו גר היה יכול לברך כך, אבל לא יאמר שלא עשני גוי, שהרי היה מתחלה." מן-אברהם וט"ז ביארו שהרמ"א נאמן למש"כ בדרכי-משה, שגר יכול לברך שעשני גר. אבל הדבר תמוה, שכן נוסח זה - "שעשני גר" - לא נזכר כלל בשו"ע, לא ע"י המחבר, ולא ע"י הרמ"א.

התמיהה מתיישבת לפי הגירסא הנמצאת בשו"ע או"ח עם הגהות הרמ"א דפוס ראשון (קראקא, שנת של"א). לפי גירסה זו כתב המחבר: "צריך לברך בכל יום **שעשני יהודי**". על זה כותב הרמ"א: "ואפילו גר יכול לברך כך; אבל לא יאמר שלא עשני גוי, שהרי היה גוי מתחילה." כלומר, הרמ"א ויתר על מש"כ בדרכי-משה ("שעשני גר") לטובת נוסח המחבר ("שעשני יהודי"), נוסח שאינו מפלה בין גר לבין אזרח.

ועדיין קשה: הרי הנימוק שלא לברך "שלא עשני גוי" הוא שלשון עשייה משמע מתחילת הברייה, וא"כ גם הלשון "שעשני יהודי" אינה כשורה, שהרי הגר מתחילת ברייתו אינו עשוי כיהודי. יתכן לפרש שהלשון השלילית "שלא עשני" הינה גורפת יותר מאשר הלשון החיובית "שעשני". "שלא עשני" שולל מכל וכל את העשייה, גם מהמצב הנוכחי וגם מתחילת הברייה - והרי זה אינו נכון, שכן בתחילת ברייתו היה הגר גוי. אבל הלשון החיובית "שעשני" יכולה להתפרש אך ורק על המצב הנוכחי, ולנוסח זה הסכים הרמ"א. אולי מעדיף הרמ"א נוסח זה, משום שלא רצה לפסוק שלא כרמ"ה, שאל לו לגר לומר "שלא עשני גוי"; עכשיו שפסק הרמ"א שיאמר הגר "שעשני יהודי", שוב אין בכך פסיקה מפורשת כנגד הרמ"ה.

נוסח זה "שעשני ישראל" הוא הנוסח המופיע לפנינו בבבלי במנחות מג, ב. גם הגר"א (ס"ק ח) העדיף נוסח זה על הנוסח "שלא עשני גוי", ואף הוא יתכן שהעדפתו נובעת מכך שבנוסח זה שוים הגר והאזרח. העדפתו של הגר"א מוכיחה לכאורה, שהנוסח "שעשני ישראל" אינו נוסח שתוקן מאימת הצנזורה, שמחקה את הנוסח "שלא עשני גוי". אולם בהגהה בסידור אוצר התפילות על ברכה זו כתב, שכבר לפני הגר"א היו נוסחאות הש"ס והראשונים משובשות ע"י הצנזורה.¹³

מהתוספתא ברור שהנוסח המקורי הוא: "שלא עשני גוי", שהרי צירפו לכך את הנימוק "שאין הגויים כלום", והסתמכו על הפסוק "כל הגויים כאין נגדו". כנוסח הזה - "שלא עשני גוי" הובא בדקדוקי-סופרים עמ"ס מנחות, וכן הוא בדפוסים הראשונים של הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש והטור.

11. אם כי לא הסתייג מהאפשרות לברך "שלא עשני גוי" - "דהכוונה שלא עשני שאשאר גוי".

12. דומה שיש ליישב ע"פ מש"כ הר"ש קלוגר בהאלף-לך-שלמה או"ח סי' לד, שרק כלל עם ישראל נקרא גוי, אבל יהודי פרטי לא; והברכה היא שלא עשני כפרט.

13. וראה עוד דברי-חמודות ברכות פ"ט ס"ק פט. באבודרהם (מהד' קרויזר) גורס בעמ' מא "שלא עשני גוי", אבל בעמ' כט הגירסא היא: "שעשני ישראל".

4. שלא עשני עכו"ם

הנוסח בשו"ע המודפס עם משנה-ברורה הוא "שלא עשני עובד כוכבים". הדבר נראה כאילו הוא תיקון הצנזורה, ואילו אנו שאיננו חיים בצל מוראה ראוי לנו לחזור לנוסח המקורי: "שלא עשני גוי". אולם "החפץ חיים", ע"פ עדות תלמידו,¹⁴ הקפיד לברך כך במכוון, ולא נתבאר מדוע. אולם לפי הסוגיה דידן מבואר שנוסח זה עדיף כיון ששויים בו גרים וישראלים מלידה.

יתכן שלשונו של הרמ"א בהגהתו "ואפי' גר היה יכול לברך כך" מתייחסת לנוסח זה - "שלא עשני עובד כוכבים". וא"כ, אם המשך דבריו של הרמ"א ("אבל לא יאמר שלא עשני עכו"ם שהרי היה עכו"ם מתחלה") נשתבשו ע"י הצנזורה (וי"ל: "אבל לא יאמר שלא עשני גוי שהרי היה גוי מתחלה"), הרי שאין כל סתירה בדבריו - בתחילה המליץ שהגר יאמר "שלא עשני עובד כוכבים", ולבסוף מנע את הגר מלומר "שלא עשני גוי".

אם אכן זהו נוסח הברכה, הרי שבכך נפתרה גם השאלה שהועלתה בזכר-יוסף ובשד"חמד, שמלת "גוי" מתייחסת גם לעם ישראל עצמו. אולם מאידך גיסא, קשה - וכן הקשו בעל שד"ח וה"ר שלמה קלוגר - שהנוסח "עובד כוכבים" אינו מוציא את המברך מכלל הישמעאלים וסתם נוכרים, שאינם עובדי כוכבים. יתר על כן: באלף-לך-שלמה (סי' לד) כתב שיש בזה צד אפיקורסות, שאינו מודה לקב"ה אלא על שלא עשאו נוכרי שאינו עובד כוכבים ומזלות.

5. שלא שמתני גוי

אפשרות נוספת לברכת הגר היא ע"פ נוסחת רב סעדיה גאון בסדרו (וכן הוא בגניזת שכטר במצרים בשרידי סדר תפלה ישן): "שלא שמתני גוי", בלשון הווה. בלשון זו לא מתעוררת כלל השאלה אם הכוונה היא לעשייתו של האדם מתחילת ברייתו.

6. ברכה בלא שם ומלכות

כף-החיים ויעב"ץ הכריעו שהגר יאמר "ברוך שלא עשני גוי", בלא שם ומלכות, מחמת הספק. עכ"פ מוכח מדבריהם שלדעתם אם אומר כן אינו נחשב כדובר שקרים לפני המקום, שאל"כ מה הועיל שאינם אומרים שם ומלכות, והלא דבר שקר בפייהם.

7. שתיקה

לדעת הב"ח ראוי שהגר לא יברך כלל ברכה זו. אולם הדבר תמוה, שכן אם כל יהודי ראוי שישבח את הקב"ה על שהנחיל לו את האפשרות לקיים מצוות, ועשאו בן-חורין, הכיצד לא יהלל הגר את הקב"ה על כך? והרי יש להניח שהוא חש בעדיפות שיש לו על פני הגויים, אף יותר מכל מי שהוא ישראלי מיום שנולד.

נוסיף על כך, שבשתיקה זו (וכן בכל נוסח אלטרנטיבי שלא שויים בו האזרח והגר) איננו פותרים את שאלת מצות העשה שמנה הרס"ג, "ככם כגר יהיה", אשר על פיה יש להשוות גר לישראל בכל.

ז. מסקנה

- לכאורה יש לפנינו הוראה חד-משמעית של הרמ"א, הבית-יוסף, הרמ"א והמשנה-ברורה, שגר אינו מברך "שלא עשני גוי". אולם נראה שמהפוסקים שאין הדברים חד-משמעיים כל כך:
1. הרמ"ה: אוסר על הגר לומר "שלא עשני גוי", אולם יתכן שלא אסר בוודאות אלא מחמת הספק, שכן סיים: "וכן הדעת נוטה".
 2. למרות שהרמ"ה הוא הראשון היחיד שהתייחס במישרין לשאלה, ודבריו מובאים באבודרהם ובארחות חיים, ראינו שיייתכן שהרמב"ם, רס"ג והרשב"א חולקים עליו.
 3. ה"ר יוסף קארו אמנם הביא את פסק הרמ"ה בבית-יוסף, אולם מסתבר שהשמט דעה זו בשו"ע באה מחמת שחזר בו, ופסק שמותר לגר לומר "שלא עשני גוי".
 4. הרמ"א ויתר, כנראה, על פסיקתו בדרכי-משה שעל הגר לומר "שעשני גר"; והעדיף, כנראה, את הנוסח "שעשני יהודי". אולי משום שהעדיף נוסח אחיד לגר ולאזרח.
 5. לדעת רבים מהפוסקים (מגן-אברהם, ט"ז, שיירי כנסת הגדולה, יד-אהרן, שו"ע הגרש"ז, מהרי"ט אלגאזי בשלמי-צבור, בעל בן-איש-חי בשו"ת שלו, כף-החיים ויעב"ץ) מברך הגר כמו ישראל "שלא עשני גוי".

מצאנו שש דרכים להסביר, שנוסחת "שלא עשני גוי" מתאימה גם לגר:

14. ה"ר שלמה בלוך, כמובא בשו"ת תשובות והנהגות להרב משה שטרנבוך, ח"א סי' ו. יצויין כי במשנה-ברורה (מו, טז) מובא גם "שלא עשני עכו"ם" וגם "שלא עשני גוי".

1. נשמתו תמיד היתה מיועדת להיות יהודי מאז שנוצר (ע"פ המדרש).
2. משנתגייר הרי הוא כתינוק שנולד (ע"פ ההלכה).
3. כל בוקר נעשה הגר (ככל יהודי) מחדש (ע"פ הקבלה).
4. פירוש הברכה "שלא עשני שאשאר גוי" (בעל שכנה"ג).
5. לשון "עשני" (ע"י הקב"ה) אינה סותרת מעורבות בחירת האדם, ובפרט בחירת הגר להתגייר, שהרי עכ"פ הוא זקוק לסייעתא דשמיא (דרכי-משה ואחרים).
6. הברכה היא הודאה על מצבו הנוכחי ולא על תחילת ברייתו.

מסתבר איפוא שיש שני פנים לפסוק לגר כיצד יברך :

- א. אם הוא מתפלל מתוך סידור רגיל, ואינו מעורר כלל את הבעיה - אין למונעו מלברך "שלא עשני גוי", כמודפס בסידורים שבידינו.
- ב. אם הוא מעורר את הבעיה, ראוי ללמדו שכיון שאצלו היהדות באה מבחירתו החופשית ולא מתוך עשייתו של הקב"ה בלבד, הרי שלו יש העדיפות על פני כל ישראלי מלידה, והוא רשאי, לפי מעלתו, לנקוט באחת מן הנוסחאות האלטרנטיביות : שעשני ישראל, שלא עשני עכו"ם, שלא שמתני גוי, שלא עשני גוי כגויי הארצות, או שהכניסני תחת כנפי השכינה. ואם אינו רוצה להיות שונה מכל אחיו היהודים, ראויים הן כל הפוסקים שמנינו לעיל לסמוך עליהם שיוכל לברך "שלא עשני גוי" - ובפרט, שהמהרי"ט אלגאזי (ע"פ שלמי-ציבור), שחי לפני כמאתיים שנה, כתב שכן הוא מנהג ארץ-ישראל.